«8D02307 – Қазақ филологиясы» білім беру бағдарламасының докторанты Нурбеков Талгат Балтабековичтің философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған «Қазақ халық ертегілеріндегі әлемнің тілдік бейнесі» тақырыбындағы диссертациясына

АҢДАТПА

Зерттеу жұмысының жалпы сипаттамасы. Тіл білімінде әлемнің тілдік бейнесін зерттеудің өзектілігі, ең алдымен, адам баласының ойлауының жалпы концептуалдық сипатын айқындауда ментальдық ерекшеліктерді сипаттау мен байланысты қарастырылады.

Тіл білімінің қазіргі дамуы барысында әлемнің тілдік бейнесін зерделеудің маңызы ерекше болып отыр. Қазақ ертегісі фольклорлық жанрлардың ішіндегі ең кең тараған және көп оқылатынын зерттедік. Әлемдік деңгейдегі ертегілерді зерттеушілердің айтуына қарағанда, фольклордың басқа жанрларымен салыстырғанда, ертегілердің әртүрлі нұсқалары да көп болады екен. Мұның мәнісі түсінікті. Айтушысы мен тыңдаушының дүниетанымы мен түсінігіне, оқиға дамуына қатысты көзқарасына сәйкес ертегі нұсқалары болуы заңды.

Қазақ ертегілерінің басты ерекшелігі – мұнда жақсылық басым түседі, ізгілік жеңеді, адамгершіліктің, адалдықтың жеңісі салтанат құрады.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Қазіргі қазақ тіл білімінде әлемнің тілдік бейнесі туралы теориялық мәселе өзекті ғылыми проблемалардың бірі санатында. Әлемдік тіл білімінде де, сондай-ақ, қазақ тіл білімінде де тілдің лексика-семантикалық құрылымын терең зерттеу, зерделеу нәтижелері тілдік мағынаны менталдық феномен ретінде қарастырып, ойлаудың концептуалдық құрылымы ретінде тану қажеттігін алға тартты. А. Байтұрсынұлы, Қ.Қ. Жұбанов зерттеулерінен бастау алатын қазақ тіл білімінде лексика-семантикалық құрылым терең зерттелді деуге толық негіз бар. Бұл зерттеулер негізінде жасалған ғылыми тұжырымдар тілдік бірліктердің қолданысында әр тұлғаның когнитивтік (танымдық) ерекшелігі айқындалатынын, мәтінді қабылдау мен түсінудің негізінде әрі мәтін арқылы қабылданатын ақпараттың мәнінде менталдық ұлттық ерекшелік болатыны дәлелденді. Сөйтіп қазақ тіл білімінің кейінгі дамуында тілде көрініс табатын «әлем бейнесін» зерттеудің өзектілігі артты.

Ертегі – ең алдымен, өнер туындысы, халықты ауызша тілі негізінде жазылған ұлттық бірлік. Зерттеуімізде ертегінің тілдік, дүниетанымдық ерекшеліктері сараланады.

Әлемнің тілдік бейнесін зерттеудің негізінде әлем бейнесінің жалпы мәселелерін зерделейтін философиялық мәселелер бар. Әлемдік ғылымда бұл ұғымды М. Хайдеггер ұсынған. «Картина (сурет, бейне)» сөзінің мағынасын біз ең алдымен бір нәрсенің бейнесі туралы ойлаймыз рас. Алайда «әлем бейнесі» ұғымының мағынасы терең әрі ауқымды. Дүние суретке айналған жерде, жалпы болмыстар адамның нені мақсат етіп отырғаны және сол себепті

ол өзіне нені ұсынғысы келетіні, оның алдында болғысы келетіні және осылайша өзіне шешуші мағынада ұсынғысы келетіні ретінде қарастырылады» (Хайдеггер, 1993: 49).

Диссертация жұмысының зерттеудің **өзектілігі** – қазақ халық ертегісі сияқты белгілі бір жанрдың мәтіндерінде жаңартылған концепцияларда берілген әлем бейнесінің негізгі белгілері мен ерекшеліктерін анықтау қажеттілігі. Қазақ халық ертегісінде әлемнің лингвистикалық бейнесімен кезеңнің тілдік ерекшелігін танытудағы маңызы ерекше. Халық ертегілері ұлттық болмыс пен ұлттық менталдықты айқындауда өнімді де анық ақпарат беріп қана қоймады, онымен бірге оның болашақта сақталуына да үлкен мүмкіндік береді әрі маңызды тәрбие құралы болады. Ертегі мәтіндерін тілдік тұлғаның сөйлеу-ойлау қызметінің жемісі ретінде қарастыруға болады. Әлемдік тіл білімінде ертегілер жанр ретінде адамзат тарихынан мәлімет беретін ең маңызды жанрлардың бірі ретінде саналады. Ертегіде әлемнің тілдік бейнесінің, яки танымның тарихын динамикалық түрде қадағалап отыруға болар еді.

Ғылыми зерттеу жұмысының теориялық-әдіснамалық негіздері мен зерттелу деңгейі. Зерттеу жұмысының әдістанымдық негіздері. Зерттеу жұмысының ғылыми-әдістанымдық негізі ретінде когнитивтік тіл білімі, лингвомәдени сала бойынша жазылған ғылыми зерттеулер негізге алынды. Қазақ ертегілерін В. Радлов, Г. Потанин, И. Березин, А. Алекторов, П. Мелиоранский, Ш. Уәлиханов жинаған. Кейін бұл жұмысқа Ы. Алтынсарин, Ә. Диваев, О.Әлжанов, Р. Дүйсенбаев, М.Ж. Көпеев үлес қосқан.

Қазақ ертегілері А.Байтұрсынұлы, Ж. Аймауытов, М. Жұмабаев, С. Сейфуллин, М. Әуезовтердің жинақтауымен әртүрлі басылымдарда жарияланған. Қазақ әдебиеттану ғылымында қазақ ертегілерін тереңдей зерттеуге М.Әуезов, М. Ғабдуллин, Е. Ысмаилов, С. Қасқабасов бастаған көптеген ғалымдар өз үлестерін қосқан.

Диссертация жұмысының әдістанымдық негізі тіл біліміндегі және қазақ тіл біліміндегі тілдік талдаудың пәнаралық және деңгейлік парадигмалары, антропоөзектік, функционалдық, прагматикалық парадигмалар қағидасына сәйкес орындалды.

Зерттеудің мақсаты – қазақ тұрмыс-салт ертегілеріндегі әлемнің тілдік бейнесінің лингвомәдени ерекшеліктері мен ондағы рухани-мәдени құндылықтардың көрінісін, рефлексиялық сипатын зерделеу.

Диссертация жұмысының мақсатына жету үшін мынадай **міндеттер** қойылады:

- отандық және шетелдік фольклортанушы ғалымдардың, тіл мамандарының зерттеулеріне сүйене отырып, қазақ тұрмыс-салт ертегілеріндегі әлемнің тілдік бейнесінің линвомәдени ерекшеліктерін зерделеу;
- ертегілердің тарихи даму жолдары мен қалыптасу ерекшеліктеріндегі әр келкілікті нақты тілдік деректер арқылы таныту;
- ертегідегі рухани-мәдени құндылықтарды айқындай отырып, әлемнің тілдік бейнесін көрсетудегі маңызды атауларды айқындап, ондағы денотаттық

мағынаның ерекшелігі мен қолданысын, прагматикалық сипатына талдау жасау;

- халық ертегілері мәтіндеріндегі сөздік қорын әлемнің тілдік бейнесінің маңызды категорияларын көрсететін белгілі бір ұғымдармен (кеңістік, табиғат, абстракциялар және т.б.) байланыстыра қарастыру;

- қазақ халқының дүниені тану қызметінің негізі саналатын әлем бейнесін қабылдауын, ұғынуын, танылған зат не құбылысты шындық болмыс ретінде түсінуін рефлексия негізінде қайта зерделеу;

- ертегінің рефлексиялық әрекет ретінде құндылығын, оқырманның немесе тыңдаушының кейіпкер әрекетіне, эмоциялық ерекшелігіне, дүниетанымына көзқарасын қалыптастырудағы рөлін айқындау;

- тұрмыс-салт ертегілерінің тіліне лингвокогнитивтік талдау жүргізе отырып, олардың қазіргі қабылдану үлгісін сауалнамалар жүргізу арқылы айқындап, ғылыми сипаттамасын көрсету;

- тұрмыс-салт ертегілеріндегі «жақсылық», «тапқырлық», «ақыл», «мейірім», «шындық» концептерін танымдық бағытта талдау.

Зерттеу нысаны – қазақ халық ертегілерінің ішіндегі тұрмыс-салт ертегілері.

Зерттеу жұмысының пәні. Диссертацияда қазақ халық ертегілерінің ішінен тұрмыс-салт ертегілері таңдалып, әлемнің тілдік бейнесі ретіндегі ерекшелігі қарастырылады.

Зерттеудің дереккөздері. Диссертация зерттеу жұмысының негізгі дереккөзі ретінде әр кезде жарық көрген ертегілер жинақтары (Қазақ ертегілері. Құрастырған Ә. Мәмет. -Алматы. 2001. Бабалар сөзі: Жүз томдық. 75-том. – Астана: “Фолиант”, 2011. – 432 б. және ертегілер мәтіндері берілген сайттардан ақпарат алынды. Сонымен бірге қазақ тілінің корпустық сөздігі, Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, әлеуметтік желілер мен ғаламтор сайттары мен порталдарында жарияланған ертегілер қоры қолданылды. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Құрастырған М. Құлмұхаммед, Ш Құрманбайұлы, Ө. Айтбаев, Т. Жанұзақ (15 томдық). Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Құрастырған А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты –Алматы-2013.

Зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы.

- зерттеу жұмысында қазақ тіліндегі тұрмыс-салт ертегілері әлемнің тілдік бейнесі ретінде алғаш рет зерттеу нысанына айналып, лингвомәдени және когнитивтік тұрғыдан кешенді зерттелді;
- қазақ тұрмыс-салт ертегілерін рефлексия арқылы анықтау және бағалау диссертациялық жұмыстың басты ғылыми жаңалықтарының бірі. Рефлексиялық аспектіден зерттеу арқылы ұлттық салт пен дәстүрді, мінезді, рухани құндылықтарды айқындауға, зерделеуге, талдауға, аксиологиялық тұрғыдан бағалауға мүмкіндік болады;
- қазақ тұрмыс-салт ертегілеріндегі «ақыл», «мейірім», «тапқырлық», «жақсылық», «шындық» концептері алғаш рет ғылыми тұрғыдан зерттелді;
- қазақ тұрмыс-салт ертегілеріндегі ғылыми танымның әлемнің тілдік бейнесіндегі көріністері алғаш рет ғылыми тұрғыдан қарастырылды;

- қазақ тұрмыс-салт ертегілерінің прагматикалық ерекшелігі нақты деректер арқылы айқындалды, кейіпкерлердің коммуникативтік қарым-қатынасы барысындағы ойы, мақсаты, мінезі сараланып, тыңдаушы үшін кейіпкерлер әрекетінің маңызды болатыны алғаш рет зерттеу нысанына айналды;
- қазақ тұрмыс-салт ертегілерінің әлем бейнесін танытудағы ерекшеліктері мен «жақсылық», «тапқырлық», «ақыл», «мейірім», «шындық» концептер жүйесі бірінші рет зерделенді.

Диссертация жұмыс бойынша қорғауға ұсынылатын негізгі тұжырымдар:

- ертегідегі әлемнің тілдік бейнесін зерделеу барысындағы басты ғылыми нәтиже – ертегі мәтіндерінің жинақтаушы басты қағидасы, әлемнің тілдік бейнесіндегі маңызды рөл Адам тұлғасы екендігі. Әлем бейнесі идеалды, психикалық сипатта болғанымен, тілдік құрылымдар арқылы таңбаланатындықтан, тұрмыс-салт ертегілерін тыңдау барысында адамдар қоршаған орта туралы, адамдар арасындағы қарым-қатынас пен ұлттық дүниетаным туралы ақпараттар беріледі;

- қазақ халық ертегілеріндегі әлемнің тілдік бейнесі біркелкі емес, олар ертегінің негізгі жанрлық ерекшелігіне, мазмұндық сипатына байланысты өзгеріп отырады. Бұл ертегілердің тарихи даму жолдары мен мазмұндық ерекшеліктеріне байланысты;

- тұрмыс-салт ертегілеріндегі әлемнің тілдік бейнесінде рухани-мәдени құндылықтар жеке денотаттардың мағыналық ерекшелігі арқылы көрінеді. Жеке атаулардың қолданысы мен прагматикалық қызметін айқындау арқылы басты когнитивтік ұғымдар мен ұлттық дүниетаным негізі айқындалады.

- халық ертегілері мәтіндеріндегі сөз мағыналарын әлемнің тілдік бейнесінің маңызды категорияларын көрсететін белгілі бір концептік ұғымдармен байланыстыра қарастыру ұлттық дүниетанымның, ділдің (мінездің), жақсылық пен жамандық туралы ұғымдардың бағалану ерекшелігін айқындауға мүмкіндік береді;

- тұрмыс-салт ертегілеріндегі кейіпкердің эмоциясы, әрекеті, шешімі оқырманның немесе тыңдаушының әрекетіне, эмоциялық ерекшелігіне, дүниетанымы мен өмірге деген көзқарасын қалыптастыруда маңызы бар, сондықтан рефлексиялық әрекет ретінде бағалы;

- тұрмыс-салт ертегілерінің тіліне лингвокогнитивтік талдау жүргізе отырып, олардың қазіргі қабылдану үлгісін сауалнамалар жүргізу арқылы айқындап, ғылыми сипаттамасын көрсету – қазіргі кездегі ертегі тыңдаушылар мен ертегі оқитын адамдардың қабылдауы мен қалыптасқан көзқарасын танытады.

Зерттеу жұмысының теориялық маңызы. Зерттеу жұмысының нәтижесінде қазақ халық тұрмыс-салт ертегілерінің әлемнің тілдік бейнесі бірінші рет зерттеу нысаны ретінде алынғандықтан, тілдік және когнитивтік бірліктердің өзара байланысы мен арақатынасы, когнитивтік құрылымдардың ерекшеліктері анықталды. Диссертация жұмысының мақсатына сәйкес жасалған ғылыми тұжырымдармен нәтижелер қазақ тіл біліміндегі ертегілерді

зерттеуге жаңа ғылыми мүмкіндіктер ашады. Яғни ертегідегі дүниетанымды лингвомәдени аспектіден терең зерттеудің рефлексиялық маңызы бірінші рет айқындалды. Зерттеу жұмыстарының ғылыми нәтижелерін қазақ тілі лексикологиясы, қазақ тілі когнитологиясы пәндерінде және элективті курстарда пайдалануға болады.

Зерттеу жұмысының практикалық маңызы. Диссертация жұмысының негізгі деректері мен нәтижелерін, ғылыми тұжырымдарын жоғары оқу орындарында филология мамандығының бакалавриат және магистратура бөлімдерінде оқытылатын когнитологиялық пәндерде пайдалануға, арнаулы курс ретінде оқытуға болады. Сондай-ақ, фольклорлық шығармалардың тілін оқытуда арнаулы курс ретінде оқытуға, оқу құралдарын жазуда пайдалануға толық болады.

Зерттеудің жариялануы мен мақұлдауы. Зерттеуден алынған негізгі нәтижелер бойынша 11 мақала жарық көрді. Зерттеу жұмысының басты ғылыми қортындылары мен тұжырымдары отандық және шетелдік басылымдарда, халықаралық ғылыми-теориялық және ғылыми-практикалық конференциялар жинақтарында жарияланды.

Оның ішінде Ғылым және жоғары білім министрлігі ұсынған ғылыми журналдарда мақала, халықаралық ғылыми-теориялық және ғылыми-практикалық конференцияларда баяндама жасалды. СКОПУС базасындағы журналда мақала шықты. Cultural and Cognitive Phenomenon In Kazakh Fairy Tales: A Reflexive Essence (Folklor/ edebiyat №116 2023/4 scopus)Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігінің Білім саласында сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынатын баспалардағы мақалалар және Халықаралық ғылыми конференциялар басылымындағы мақалалар тізімі: «The linguistic picture of the world in the Kazakh fairy tale: the concept of good and evil». (Торайғыров университетінің ғылыми журналы, №3 2024); Қазақ ертегілеріндегі «Жақсылық» пен «Жамандық» оппозийиясы. (Ясауи университетінің хабаршысы, №1 (131) 2024); Тұрмыс-салт ертегілердегі ұлттық дүниетаным көріністері (Торайғыров университетінің ғылыми журналы, №1 2024); Тұрмыс-салт ертегілеріндегі далалық дүниетанымның әлемнің тілдік бейнесіндегі көрінісі. (Ш. Уәлиханов атындағы КУ хабаршысы. Филология сериясы. №2 2024)

Зерттеудің құрылымы мен көлемі. Диссертация жұмысы кіріспеден, екі бөлімнен, қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады. Жалпы диссертация жұмысының көлемі – 152 бет.